

ARTYKUŁY

Fryderyk Rozen

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa, Polska

rozen.fryderyk@gmail.com

 0000-0002-0580-8178

Druki ewangelickie Wawrzyńca Mitzlera de Kolof i Michała Grölla

Evangelical prints

by Lawrence Mitzler de Kolof and Michael Gröll

Abstrakt: Częścią bogatego dorobku wydawniczego dwóch warszawskich drukarzy, Wawrzyńca Mitzlera de Kolof i Michała Grölla są druki wydawane na potrzeby Kościołów ewangelickich (luterńskiego i reformowanego) oraz reprezentujące stanowisko ewangelickie w publikacjach przeznaczonych dla szerszego kręgu czytelników. Obaj drukarze przejawiali zaangażowanie w kwestie wyznaniowe, lecz, działając w różnych okolicznościach politycznych, przyjmowali odmienne strategie działania. Za panowania Augusta III Mitzler de Kolof w swych wydawnictwach ostrożnie propagował tolerancję religijną oraz drukował nieliczne publikacje popierające stanowisko ewangelików jako anonimowy typograficzny. Po przywróceniu tolerancji religijnej za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego Gröll jawnie drukował książki ewangelickie. Poza typowymi publikacjami, jak kazania i modlitwy okolicznościowe, używał swych pras na potrzeby unii sieleckiej i warszawskiego kolegium kościelnego skonfliktowanych z ewangelicką szlachtą, niechęć dopuścić mieszczaństwa do większych wpływów na rządy w Kościele.

Słowa kluczowe: Warszawa – stare druki – Wawrzyniec Mitzler de Kolof – Michał Gröll – unia sielecka – Kościół Ewangelicko-Augsburski – Kościół Ewangelicko-Reformowany

Keywords: Warsaw – Lorenz Christoph Mizler de Kolof – Michael Gröll – union of Sielec – Evangelical Church of the Augsburg Confession – Evangelical Reformed Church

Dzieło trzech warszawskich drukarzy Wawrzyńca Mitzlera de Kolof, Michała Grölla i Piotra Dufoura na polu kultury książki opisywano wielokrotnie, podnosząc ich znamienity wkład w rozkwit oświecenia w Rzeczypospolitej Obojga Narodów poprzez udział w pracach nad reformą państwa¹ oraz wprowadzanie nowoczesnych osiągnięć sztuki drukarskiej². Choć nazwiska znamienitych typografów, wydawców i księgarzy weszły do kanonu wiedzy o wieku XVIII w Polsce, to dotychczas żaden z nich nie doczekał się nowoczesnej monografii³. Tym samym w dziejach ich wydawnictw pozostają obszary mniej zbadane. Należy do nich nurt działalności drukarskiej związany z ich zaangażowaniem w życie Kościoła ewangelicko-augsburskiego, do którego obaj należeli. Zagadnienie ewangelickich druków M. Grölla podjęła Halina Mieczkowska, omawiając ich kolekcję w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie⁴. Celem niniejszego artykułu jest poszerzenie spojrzenia na ewangelickie publikacje obydwu drukarzy poprzez uwzględnienie wszystkich, także znanych jedynie z opisów, starych druków oraz ukazanie ich wydania na tle okoliczności historycznych.

Na początku XVIII w. niewielka społeczność warszawskich ewangelików nie zapewniała odpowiedniego zaplecza do ustanowienia własnej oficyny. Następował jednak stopniowy rozwój liczebności i znaczenia parafii lutekańskiej i reformowanej. Składał się na to napływ ewangelików z zagranicy⁵, wśród których znaleźli się sascy dworzanie i żołnierze gwardii królewskiej⁶. O znaczeniu warszawskich ewangelików świadczy ich sukces w obronie przed likwidacją zboru w Węgrowie, gdzie sprawowano nabożeństwa obu konfesji

1 M. Kuc-Czerep, *Niemiekojęzyczni mieszkańcy Warszawy. Droga do obywatelstwa w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2021, s. 251–252.

2 J. Szczepaniec, *Warszawskie drukarnie mieszczańskie w dobie oświecenia*, [w:] *Warszawscy drukarze – wydawcy – księgarze*, Warszawa 1995, s. 12.

3 Opracowania monograficzne posiadają mniejsze warsztaty warszawskie: J. Szczepaniec, *Drukarnia Wolna Jana Potockiego w Warszawie 1788–1792*, Wrocław 1998; J. Krauze-Karpińska, *Warszawska drukarnia księży misjonarzy 1780–1796. Monografia bibliograficzna*, Warszawa 2020. Spośród W. Mitzlera de Kolof, M. Grölla i P. Dufoura jedynie Gröllowi poświęcone zostało opracowanie dążące do kompleksowego ujęcia: A. Pawiski, *Michał Gröll. Obrazek na tle epoki stanisławowskiej z dodaniem spisu wydawnictw Grölla ułożonego przez Zygmunta Wolskiego*, Kraków 1896.

4 H. Mieczkowska, „...nakładem lub czcionkami Michała Grella”. *Druki ewangelickie w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie* [w:] *Ewangelicy w dziejach Warszawy. Materiały z sesji naukowej w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie 13 czerwca 2008*, red. J. Gardawski, A. Wołodko, Warszawa 2008, s. 69–92.

5 W. Kriegseisen, *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1696–1763). Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*, Warszawa 1996, s. 210.

6 W. Kriegseisen, *Początki, czyli ewangelicy warszawscy w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Ewangelicy w dziejach Warszawy*, dz. cyt., s. 11–12, 14. Według spisu z 1791 r. społeczność ewangelicka stolicy liczyła 6153 osoby, co stanowiło ok. 7% mieszkańców. *Rejestr warszawskiej ludności wyznania ewangelicko-augsburskiego z 1791 roku*, oprac. M. Kubaś, Warszawa 1996, s. 3.

ewangelickich⁷. W stolicy prowadzono także centralne przedsięwzięcia ewangelików z całego państwa, jak kasa generalna i działalność tzw. reprezentantów koordynujących współpracę środowisk ewangelickich oraz reprezentujących je wobec władz świeckich i kościelnych⁸. Warszawscy ewangelicy zmagali się jednak także ze znacznymi trudnościami. Nie posiadając świątyni, korzystali z posługi odwiedzających miasto pastorów z Węgrowa oraz kapelanów gwardii saskiej, ambasady Prus i Danii. Nabożeństwa organizowane w duńskiej ambasadzie poddawane było krytyce na sejmach⁹. Pierwsze nabożeństwo publiczne mógł kaznodzieja poselstwa odprawić w czerwcu 1767 r.¹⁰ Parafia Kościoła reformowanego została prawnie uznana dwa lata później¹¹.

W 1749 r. do stolicy przybył Wawrzyniec Mitzler de Kolof (1711–1788). Początkowo praktykował jako medyk, rychło jednak zaczął wykorzystywać w świecie książki doświadczenie nabyte podczas prowadzenia księgarni i czasopisma muzycznego¹². Były to cenne kompetencje w Warszawie, w której wzrastała potrzeba słowa drukowanego¹³. Wokół Collegium Nobilium, kolegiów jezuitów i pijarów oraz Biblioteki Załuskich rozwijało się środowisko twórców i odbiorców książki. Po zajęciu Drezna przez Prusaków do Warszawy przeniósł się dwór Augusta III, a w ślad za nim napłynęli do miasta urzędnicy i artyści sascy¹⁴. W sprzyjających okolicznościach Mitzler otworzył najpierw księgarnię i podjął działalność nakładczo-wydawniczą. W 1756 r. założył własną drukarnię wyposażoną w nowoczesny sprzęt sprowadzony z Lipska¹⁵. Była to trzecia oficyna w mieście, po czynnej od 1682 r. drukarni pijarów i otwartej w 1716 r. oficynie jezuitów. Możliwość prowadzenia działalności drukarskiej nie oznaczała wówczas jeszcze warunków do samodzielnej inicjatywy wydawniczej. Dzieła naukowe, którymi zainteresowany był Mitzler, należały do przedsięwzięć deficytowych¹⁶. Musiał więc opierać się na pomocy ludzi

7 W. Kriegseisen, *Ewangelicy polscy...*, s. 213–214

8 W. Kriegseisen, tamże, s. 123–124; W. Kriegseisen, *Początki, czyli ewangelicy...*, dz. cyt. s. 16–17.

9 W. Kriegseisen, tamże, s. 12–14.

10 W. Smoleński, *Mieszczaństwo warszawskie w końcu wieku XVIII*, Warszawa 1976, s. 44.

11 W. Kriegseisen, *Początki, czyli ewangelicy...*, dz. cyt., s. 16.

12 *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 3, cz. 2, *Mazowsze z Podlasiem*, red. K. Korotajowa, J. Krauze-Karpińska, Warszawa 2001, s. 215.

13 J. Kurkowski, *Warszawskie czasopisma uczone doby Augusta III*, Warszawa 1994, s. 17.

14 J. Staszewski, *August III Sas*, Wrocław 2010, s. 258–259, 261–263.

15 A. Skrzypczak, *Drukarstwo i księgarstwo staromiejskie na przełomie XVIII i XIX stulecia*, [w:] *Książka na Starym Mieście na przełomie XVIII i XIX wieku*, red. J. Jęsko, J. Myszkowska, Warszawa 2003, s. 25.

16 M. Klimowicz, *Mitzler de Kolof – redaktor i wydawca*, [w:] *Prekursorzy Oświecenia*, red. M. Klimowicz, Wrocław 1953, s. 301.

zaangażowanych w rozwój kultury i dysponujących odpowiednimi środkami. Protektora publikacji naukowych znalazł w osobie biskupa Józefa Andrzeja Załuskiego (1702–1774), który organizował środowisko intelektualne i szeroko zakrojony program naukowo-wydawniczy. Biskup kijowski planował także założenie w Warszawie własnej oficyny typograficznej. W latach 1753–1754 sprowadził do miasta sprzęt drukarski, poszukiwał typografa w Saksonii, ostatecznie jednak nie doprowadził swych zamierzeń do skutku¹⁷, toteż w realizacji planów wydawniczych korzystał z usług bibliopoli i drukarzy. Udzielił wsparcia finansowego Mitzlerowi, umożliwiając mu wydawanie w Lipsku czasopisma naukowego „Warschauer Bibliothek” (1753–1755)¹⁸. Pojawiające się w artykułach krytyczne uwagi wobec szlachty polskiej spotkały się z niezadowolaniem Andrzeja Stanisława Załuskiego (1695–1758), biskupa krakowskiego i współtwórcy Biblioteki Załuskich, co przerwało wsparcie finansowe przedsięwzięcia. Niemniej J.A. Załuski korzystał nadal z drukarni Mitzlera, np. zamawiając katalogi dubletów¹⁹. Kolejnym protektorem wydawania czasopisma uczonego został Józef Aleksander Jabłonowski (1711–1777), którego wsparcie umożliwiło druk „Acta Literaria Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae” (1755–1763)²⁰. W początkach panowania S.A. Poniatowskiego Mitzler związał się z obozem nowego monarchy.

Potrzeba korzystania z poparcia protektorów wymagała od Mitzlera daleko posuniętej ostrożności, aby uniknąć utraty pomocy. Dodatkowo poglądy J.A. Załuskiego w kwestii dysydenckiej nie sprzyjały angażowaniu się w druk książki ewangelickiej. Negatywne nastawienie biskupa wobec postulatów ewangelików wyrażało się m.in. w jego sprzeciwie wobec dystrybucji książek przeciwnych religii panującej²¹ i postulowaniu zaostrzenia cenzury książek ewangelickich²². Także w działalności publicystycznej J.A. Załuski polemizował z ewangelikami. W wydanej anonimowo broszurze twierdził, iż „dysydenci żadnego prawa na to, aby albo do rządów wchodzili, albo jawnego religii swej ćwiczenia używali, nigdy nie mieli”²³. Argumentował, że „przypuszczenie

17 P. Buchwald-Pelcowa, *Drukowi winniśmy oświecenie naszego wieku... Rola książki w drodze ku Oświeceniu*, Warszawa 2003, s. 49–50.

18 M. Klimowicz, dz. cyt., s. 238.

19 J. Rudnicka, *Bibliografia katalogów księgarskich wydanych w Polsce do końca wieku XVIII*, Warszawa 1975, poz. 36, 38.

20 M. Klimowicz, dz. cyt., s. 260.

21 J. Kurkowski, dz. cyt., s. 77.

22 P. Buchwald-Pelcowa, *Cenzura w dawnej Polsce. Między prasą drukarską a stosem*, Warszawa 1997, s. 156.

23 J.A. Załuski, *Rozmowy dwóch kawalerów katolika z dysydem o piśmie, które wyszło z napisem Wykład praw dysydenckich wiernie spisane*, [Kraków?: Drukarnia Akademii Krakowskiej? 1767], s. 23.

dysydentów do dostojeństw i urzędów, jeżeli gdzie, w Polsce jako narodzie wolnym jest najszkodliwsze”²⁴, „że dysydenci pokój wewnętrzny miesza, że gwałtem i musiem na swych braci następowali, że z nieprzyjaciółmi ojczyzny porozumienie mieli, że królów swoich honor lżyli, szarpali, owszem spiski na życie ich czynili”²⁵. W mowie sejmowej wygłoszonej 16 X 1766 r. poza utrzymaniem ustawodawstwa antydysydenckiego proponował odsunięcie ewangelików od królewszczyn i zakaz małżeństw z katolikami²⁶. Krytyczny stosunek do ewangelików towarzyszył J.A. Załuskiemu nie tylko podczas apogeum sporu wokół równouprawnienia na sejmach 1766 i 1767 r. Kilka lat po podpisaniu traktatu warszawskiego sfinansował druk apologetycznej książki Fryderyka Pable, podejmującej krytykę ewangelików²⁷.

Ostrożność W. Mitzlera mogła wzmagać także wrażliwa i skłonna do podejrzeń osobowość J.A. Załuskiego²⁸. Jak uzasadnioną była ta czujność, pokazało późniejsze poróżnienie się Mitzlera z biskupem kijowskim, niezadowolonym z drukowania przez typografa tekstów opowiadających się za rozdziałem Kościoła i państwa oraz równouprawnieniem ewangelików. Napotykanie trudności nie odwróciło jednak drukarza od propagowania swych poglądów. Wyrażał je jednak bardziej ogólnie, posługując się odpowiednim doбором tematyki oraz rozłożeniem akcentów²⁹. Zamieszczał liczne informacje o dziejach reformacji w Polsce i prawach przysługującym niegdyś ewangelikom. W wielu tekstach ostrożnie wypowiadał się o potrzebie tolerancji religijnej. W omówieniu zasad redagowania czasopisma pisał o szkodliwości konfliktów wyznaniowych i potrzebie powstrzymania się od jałowych sporów, zamiast których należy poświęcić się praktykowaniu miłości bliźniego. Myśli te powtórzył w przedmowie do Andrzeja Maksymiliana Fredry *Monita Politico-Moralia*, które wydrukował w 1765 r. W streszczanych tekstach łagodził fragmenty skierowane przeciw ewangelikom. Przykładowo *hereticus* zastępował *dissidens in religione*, *Lutheri errores* zamieniał na *Lutheri doctrinam*. Pomijał również niekorzystne dla ewangelików fragmenty, np. w życiorysie Piotra Gamrata zminimalizował opis kroków podjętych przeciwko reformacji

24 Tamże, s. 12.

25 Tamże, s. 35.

26 *Dowody gorliwości polskie, o wiarę świętą katolicką rzymską na sejmie walnym warszawskim okazane*, [s.l.: s. typogr., po 29 XI] 1766, k. C1 verso.

27 F. Pable, *Wýwody i obrona prawdziwey religii według katolickich autorów przeciwko atheuszom, deistom, mędrkom, libertynom, Żydom, poganom, bałwochwalcom, niedowiarkom jako też luteranom, kalwinistom, socynianom i wszystkim innym odszczepieńcom*, W Warszawie w drukarni Koll. Soc. Jesu 1773

28 J. Kozłowski, *Szkice o dziejach Biblioteki Załuskich*, Wrocław 1986, s. 125.

29 M. Klimowicz, dz. cyt., s. 264.

przez Zygmunta Starego. Czasem posuwał się do bardziej dobitnego wyrażania swego stanowiska. W komentarzu edytorskim do przedruku *Collectio magna omnium historiarum scriptorum Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae* stwierdził, że niedocenienie w Polsce dzieł S. Sarnickiego i J. Przyłuskiego wynikało z ich reformowanej konfesji³⁰.

Działająca w stolicy drukarnia nie mogła otwarcie wyrażać poglądów samych ewangelików, możliwym natomiast było prezentowanie stanowiska obozu królewskiego, sprzyjającego tolerancji³¹. Dla jej propagowania stronnictwo królewskie posługiwało się wydawanym przez Mitzlera „Monitorem”³². Kierowana do czytelników argumentacja zasadzała się na racjach ekonomicznych. Sprowadzanie przybyszów miało przyczynić się do rozwoju gospodarczego kraju. „Wolność, własność, sprawiedliwość, tolerancja samymi prawami naszymi ustanowiona podnieść Polskę i zaludnić, z bogacić, zmocnić i z innymi potencjami zrównać potrafią” – przekonywano w artykule *O potrzebie ludu w kraju* z 4 VIII 1765 r. Tolerancję wpleciono więc w szereg innych regulacji, niebudzących sprzeciwu czytelników. Stwierdzenie, iż tolerancję zapewniają istniejące już prawa ojczyste zbieżne jest z argumentacją ewangelików, stojących na stanowisku, iż realizacja ich postulatów oznacza jedynie egzekwowanie dawnych swobód. Inny tekst posuwał się dalej: „Najpożyteczniejsze królestwa miasteczka: Wschowa, Leszno, Rawicz, Bojanów etc. zabiegiem i pracą dissidentów kwitną”. Publicyści „Monitora” sięgali po jeszcze bardziej otwartą argumentację: „Bogu zostawić należy sądzenie i rozstrząśnienie, jak kto wierzy [...], byle żył posłusznie prawom kraju, w którym mieszka, nie powinien być molestowany”³³. Argumentacja ta nawiązywała do rzeczywistej sytuacji gospodarczej w kraju. W drugiej połowie XVIII w. emigranci z Niemiec, w większości wyznania ewangelicko-augsburskiego, intensywnie zasiedlali gospodarczo zapóźnione obszary Polski środkowej, zagospodarowując nieużytki, karczując lasy i płacąc czynsze podnoszące dochody szlachty³⁴.

W charakterystyce działalności Mitzlera przed przywróceniem równouprawnienia należy zwrócić uwagę na książkę *Granica między władzami*

30 K. Kurkowski, dz. cyt., s. 131–132.

31 J. Michalski, *Sprawa dysydencka a zagadnienia gospodarcze w opinii publicznej w pierwszych latach panowania Stanisława Augusta*, „Przegląd Historyczny” 1949, t. 40, s. 157.

32 E. Rostworowski, *Religijność i polityka wyznaniowa Stanisława Augusta*, [w:] *Życie kulturalne i religijność w czasach Stanisława Augusta Poniatowskiego*, red. M. Drozdowski, Warszawa 1991, s. 17.

33 Cyt. za: J. Michalski, dz. cyt., s. 159.

34 T. Marszał, *Mniejszość niemiecka w Polsce Środkowej. Geneza- rozmieszczenie i struktura od końca XVIII w. do II wojny światowej*, Łódź 2020, s. 43.

z 1765 r.³⁵, opisanej jako *chyba dysydencka*³⁶. Mitzler wydrukował *Granicę*, nie zamieszczając na niej nazwy oficyny³⁷. Ostrożność ta wynikała jednak z kontrowersyjnej treści dotyczącej sporu o zakres kompetencji sądów kościelnych. *Granica* była krytyczną odpowiedzią na książkę *Prawda i sprawiedliwość istotna o dziesięcinach*³⁸, sama zaś szybko spotkała się z odpowiedzią pt. *Dukt dawny, oczywisty, prawdziwy i prosty*³⁹. Kontrowersje wokół egzekucji dziesięcin występowały wśród samych katolików, krytyczne podejście do zakresu jurysdykcji sądów kościelnych nie było stanowiskiem wyłącznie ewangelickim. Tym samym trudno określać *Granicę* mianem książki dysydenckiej. Zatajenie nazwy drukarni wynikać mogło z poruszenia kontrowersyjnego zagadnienia, co mogło spowodować przykre dla typografa konsekwencje, spowodowane jednakże prawną, a nie konfesyjną wymową publikacji.

Gdy na sejmie 1766 r. rozgrywała się polityczna kampania o równouprawnienie, prasy drukarskie opuścił szereg druków prezentujących stanowiska polemizujących stronnictw. Miejsce druku większości z tych publikacji pozostaje wciąż nieustalone z powodu braku źródeł i badań typograficznych. Są to petycja dysydentów do sejmu⁴⁰, deklaracje popierających dysydentów posłów Anglii⁴¹, Danii⁴² i Prus⁴³ oraz deklaracja rosyjska – zawierające szczegółowe

35 *Granica między władzami sądowemi duchowną i świecką w obserwacyi około kompozycyi inter status wznaczona*, [Warszawa: W. Mitzler], 1765.

36 *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 3, dz. cyt., s. 222.

37 J. Szczepaniec, *Rola drukarstwa w życiu literackim polskiego Oświecenia*, [w:] *Problemy literatury polskiej okresu Oświecenia*, red. Z. Goliński, Wrocław 1973, s. 69.

38 M. Przedborski, *Prawda i sprawiedliwość istotna o dziesięcinach*, [S.l.: s. typogr.], 1765.

39 *Dukt dawny, oczywisty, prawdziwy, i prosty, prawami nieobietnemi ograniczony, wiekow possessyą stwierdzony nad okazane świeżo y modnie Granice, władzy duchowney i świeckiej albo contra obserwacyą roku 1766 na Obserwacyą roku 1765*, [S.l.: s. n.], 1766.

40 *Libellus supplex, Serenissimo ac Potentissimo Stanislao Augusto, Regni Poloniae et Illustrissimis Confoederatae Serenissimae Reipublicae Ordinibus in Solemnibus Comitibus anno 1766 humilime et reverenter exhibitus*. - Pokorna prozba, Najjaśniejszemu Stanisławowi Augustowi Królowi Polskiemu y Prześwietnym Najjaśniejszemu zkonfederowanemu Rzeczypospolitej Stanom na seymie roku 1766 zanesiona, [S.l.: s. typogr.], 1766].

41 *Declaration de la part de Sa Majesté le Roi de la Grande Bretagne, faite par son Ministre Mrs. de Vroughon à la Republique de Pologne, confederée à la Diète de 1766*. - Deklaracja Najjaśniejszego Króla Jmci Angielskiego, przez Ministra Jego Jmci Pana Wroughon zkonfederowanemu Rzeczypospolitej Polskiej na Seymie roku 1766. uczyniona, [S.l.: s. typogr.], 1766].

42 *Deklaracja Najjaśniejszego króla duńskiego przez St. Saphorin ministra do Najjaśniejszego Rzeczypospolitej zkonfederowanemu na seymie roku 1766 uczyniona*. - *Declaration de la Maj. le Roi de Danemarck, faite par son Ministre Mr. de St. Saphorin à la Republique de Pologne confederée à la diète de 1766*, [S.l.: s. typogr.], 1766].

43 *Sacrae Regiae Majestatis Borussiae Declaratio Reipublicae Polonorum confoederatae exhibita a legato plenipotentiario Benoit in comitiis Regni 1766 habitis*. - Deklaracja króla pruskiego przez ministra jego pełnomocnego de Benoit do zkonfederowanemu Rzplitej Polskiej na seymie 1766 zanesiona, [S.l.: s. typogr.], 1766.

żądania prawne⁴⁴. Część druków dotyczących dysydentów została wydrukowana w Petersburgu i przesłana do warszawskiej ambasady⁴⁵.

Liczne publikacje dotyczące sprawy dysydenckiej wydane w 1766 r. świadczą o żywej debacie sejmowej. Nie było już na nią miejsca podczas obrad kolejnego sejmu (1767/8), odbywającego się pod kontrolą wprowadzonych do Warszawy wojsk rosyjskich. U schyłku sprawy dysydenckiej można wskazać zaangażowanie Mitzlera w wydanie jednego z anonimów typograficznych. W liście J.B. Wessela do J.A. Załuskiego z 3 IV 1767 r. znalazła się pogłoska, iż „u Pana Mitzlera drukowane być mają Deklaracja Dworu Rossyjskiego i List Panina”⁴⁶. Opisowi temu odpowiada broszura wydana bez podania drukarni a zatytułowana *Deklaracya Nayiaś. Imperatorowey IMci caley Rossyi, Nay. Krolowi JMci y Rzeczy-Pospolitey Polskiej uczyniona*, zawierająca też współwydany *List JMci Pana Panina do Xcia IMci Repnina*⁴⁷. Deklaracja została podpisana 26 marca, toteż list Wessela z 3 kwietnia mógł dotyczyć właśnie świeżo oddanego do druku dokumentu. Na podstawie ozdobników można uznać druk *Deklaracji* przez Mitzlera za wysoce prawdopodobny⁴⁸.

44 *Deklaracya Nayiaśniejszey Imperatorowey przez Xcia Repnina posła wielkiego do Nayiaśniejszey Rzeczypospolitey Polskiej zkonfederowaney na seymie roku 1766 uczyniona*. – *Declaratio Suae Imperatoriae Majestatis totius Russiae nomine per oratorem suum extraordinarium et Plenipotentiarium, Celsissimum Principem Replin, confoederatae Reipublicae Poloniae in Comitibus Anno 1766. facta*, [s.l.: s. typogr., 1766]; *Declaration de la part de sa Majesté impériale de toutes les Russies, faite par son Ambassadeur Extraordinaire et Plénipotentiaire le Prince de Replin à la République de Pologne, confederée à la Diète de 1766*, [s.l.: s. typogr., 1766].

45 W. Gastpary, *Traktat warszawski 1767/68*, „Rocznik Teologiczny” 1968, t. 10, s. 74–75; Można wśród nich wskazać zbiór praw przysługujących dysydentom: *Exposition des droits des Dissidents joints à ceux des Puissances intéressées à les maintenir*, Petersburg: [Typografiâ Imperatorskoj Akademii Nauk], XII 1766; *Expositio iurium eorum, qui dissidentium nomine veniunt summariumque potestatum, quarum partes illorum tveri interest*, Petersburg: [Typografiâ Imperatorskoj Akademii Nauk], 1766. Wersja niemiecka ukazała się jako anonim typograficzny: *Darlegung der Gerechtsame sowol derer jetzt so genannten Dissidenten, als auch der hohen Mächte, welche jene aufrechts zu erhalten verbunden sind. Französisch nach dem Petersburger Original, nebst einer zugleich aus dem französischen und lateinischen petersburger Abdruck verfertigten deutschen Uebersetzung wiederum ausgelegt*, [s.l.: s. typogr.], 1766.

46 Cyt. za: J. Kurkowski, dz. cyt., s. 143.

47 Równoległy tytuł tekstu francuskiego: *Declaration de la part de Sa Majesté l'Imperatrice de toutes les Russies à Sa Majesté le Roi & à la Republique de Pologne. Lettre de Monsieur de Panin au Prince Replin*. [Warszawa: W. Mitzler, 1767].

48 Umieszczona nad tytułem nagłówkowym listwa z motywami roślinnymi pojawia się w drukach mitzlerowskich, np. *Historiarum Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae scriptorum collectio magna*, t. 1, Varsaviae: W. Mitzler, 1761, s. 1; S. Sokołowski, *Peregrinus sive laesae virtutis quaela*, Varsaviae: W. Mitzler, 1759, s. 1; *Leges Instituti Litterarii Varsaviensis coepti anno MDCCLVI mense Ianuario*, Varsaviae: W. Mitzler, 1756, k. [1] v.; *Opisanie krotkie niektorych interessow wewnętrznych Rzeczypospolitey Polskiej w roku 1762 traktowanych*, Warszawa: W. Mitzler, 1764, s. 1. Zamieszczona pod tekstem winieta z orłem została użyta w: *Historiarum Poloniae*, t. 4, Varsaviae: W. Mitzler, 1776, s. VIII; S. Muratowicz, *Relacya Sefera Muratowicza obywatela warszawskiego od*

Przywracający niemal pełne równouprawnienie religijne Traktat warszawski otworzył przed ewangelikami perspektywy swobodniejszego działania i rozwoju. Sejm rozbiorowy zniósł co prawda w 1775 r. niektóre postanowienia traktatu, jednak ograniczenia polityczne nie wpływały hamująco na życie religijne zborów⁴⁹. W latach 70. Mitzler odczuwał wyraźną poprawę sytuacji dysydentów⁵⁰. Toteż druki ich tłoczył już jawnie, choć z właściwą sobie ostrożnością decydował się tylko na niekontrowersyjne tytuły: mowę dziękczynną za ocalenie króla z porwania⁵¹ i poezję okolicznościową po śmierci ks. Jana Jakóba Scheidemantela (1735–1777)⁵².

W odmiennych okolicznościach niż W. Mitzler rozpoczynał działalność Michał Gröll (1722–1798), drugi luterński drukarz w Warszawie. Od przybycia do stolicy w 1759 r. korzystał z protekcji dworu, do jego mecenasów należeli minister Henryk Brühl i marszałek nadworny koronny Jerzy Mniszech. W sprzyjających okolicznościach Gröll otworzył księgarnię na zamku królewskim, prowadził także działalność nakładczą, zlecając druk książek oficynom w Warszawie, Lipsku i Dreźnie⁵³. Własną oficynę otworzył w Warszawie w 1778 r. W tym samym roku wybrano go na przewodniczącego kolegium kościelnego warszawskiej parafii luterńskiej⁵⁴. Intensywne zaangażowanie w życie zboru przejawiało się także w rozwijającej się działalności wydawniczej drukarza. W 1778 r. pod prasami Gröll'a ukazało się kazanie Gottlieba Ringeltaubego (1732–1824)⁵⁵, wygłoszone z okazji wmurowania kamienia węgiel-

Zygmunta III króla Polskiego dla sprawowania rzeczy wysłanego do Persyi w roku 1602, W Warszawie: w Drukarni J. K. Mci y Rzpłtey Mitzlerowskiej, [przed 12 XI] 1777, s. 5.

49 W. Krasieński, *Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce*, t. 2, Warszawa 1905, s. 108–109.

50 M. Klimowicz, dz. cyt., s. 305.

51 J.J. Scheidemantel, *Heilige Rede am verordneten Dankfeste wegen der wunderbaren Errettung Sr. Majestät des Königs von Polen gehalten im evangelischen Bethause zu Warschau am 24. Trinit. Sonntag den 10. Nov. 1771*, Warschau: W. Mitzler, [1771].

52 *Bey dem Absterben des Herrn Pastor Scheidemantels Königlich Dänischen Gesandtschafts Predigers in Warschau den 6ten Februarii 1777*, Warschau: W. Mitzler, [1777].

53 Zapewne w Dreźnie ukazała się mowa wygłoszona podczas pogrzebu Joanny Zofii pierwszej żony M. Gröll'a, która spoczęła na cmentarzu ewangelickim w Lesznie. Na miejsce druku wskazuje winieta sygnowana przez Michaela Keyla działającego wówczas w Dreźnie. *Trauerrede zum rühmlichen Andenken der in Gott seelig verschiedenen weiland Frau Johanna Sophia geb. Schüler des S. T. Herrn Michael Gröll Königl. Poln. und Churfürstl. Sächsischen Hof-Commisarii und Hof-Buchhändlers zu Warschau herzlich lieb gewesenen Ehelebste, welche auf dem Kirchhofe des evangelischen Gemeine auf der Lesche am Tage ihres Begräbnisses den 28. Aprilis 1776 von einer zahlreichen Versammlung ist gehalten worden. Als ein Ehrendenkmal vom ihren hinterlassene Mann zum Druck befördert*, Warschau [i.e. Dreźnie?], 1776. Zob. H. Mieczkowska, dz. cyt., s. 85.

54 J. Szturc, *Ewangelicy w Polsce. Słownik biograficzny XVI–XX wieku*, Bielsko-Biała 1998, s. 107.

55 Z. Nowak, *Ringeltaube Gotlieb*, PSB, t. 31, Wrocław 1988–1989, s. 300–301.

nego pod warszawski kościół luterński⁵⁶, a trzy lata później kazania z okazji poświęcenia ukończonej świątyni⁵⁷. Ich autorami byli G. Ringeltaube oraz Fryderyk Cerulli, od 1777 r. drugi pastor parafii warszawskiej i rektor szkoły⁵⁸. Religijne druki okolicznościowe weszły na stałe do repertuaru wydawniczego oficyny. Były wśród mowy pogrzebowe⁵⁹ i modlitwy⁶⁰. Tego rodzaju publikacje drukował M. Gröll także dla luteran spoza stolicy⁶¹. Gröll opublikował także fundamentalny dla polskich dysydentów zbiór praw opracowany przez Daniela Ernesta Jabłońskiego⁶². Poprzednie wydania ukazywały się poza granicami kraju – w Berlinie, Królewcu i Stargardzie lub jako anonimy typograficzne⁶³. Fakt, iż w latach 90. możliwy był jawny druk *Praw i wolności* przez oficynę warszawską wskazuje skalę przemian, które zaszły w swobodzie druku doby stanisławowskiej. Profil wydawniczy oficyny M. Gröll'a upodobił się repertuaru oficyn ewangelickich w Prusach Królewskich i Wielkopolsce⁶⁴.

56 G. Ringeltaube, *Rede bey Legung des Grundsteins zu der ersten Evangelischen Kirche in Warschau, den 4. May 1778 gehalten*, Warschau: M. Gröll, Dresden: bey ebendemselben, [1778].

57 G. Ringeltaube, *Die Christen der eigentliche Tempel Gottes. Einweyhungs-Predigt der neuen evangelischen Kirche zu Warschau U. A. C. ara Sonntage nach Weinachten im Jahr Christi 1781 den 30 December gehalten von Gotlieb Ringeltaube Senior vom geistlichen Stande in Kleinpolen und Masuren, Consistorialrath und Pastor zu Warschau. Auf Verlangen zum Andenken in den Druck gegeben*, Warschau; gedruckt mit Gröllischen Schriften, 1782; F. Cerulli, *Pastoris der evangelischen Gemeine zu Warschau und Consistorialraths*, Warschau: M. Gröll, 1782.

58 M. Kuc-Czerep, dz. cyt., s. 223.

59 K.L. Hemmrich, *Leichen-Rede bei dem Sarge des weyland Wohlgeboren Herrn Herrn Peter Tepper gewesenen Banquiers und General-Senioris des Bürgerstandes beyder Evangelischen Confessionen in Kleinpolen und Masuren gehalten am 11ten May 1790*, Warschau: gedruckt bey Michael Gröll königlichen Hofbuchhändler, [1790]; J.Ch. Arnold, *Denkmal dem um die evangelische Gemeine zu Warschau Wohlverdienten Herrn Johann Samuel Giering von seinen Mitgefährten der kirchlichen Laufbahn gesetzt*, Warschau: M. Gröll, 1790.

60 *Gebeth bey der Einweihung der Ewangelischen Kirche in Warschau*, Warschau: gedruckt in der Königlischen und der Republik privil. Grolischen Buchdruckerey, 1781.

61 A. Głowacki, *Mowa do ludu chrześciańskiego Augspurskiej Konfessyi przy zakładaniu kamienia pod oltarz nowego kosciola w Lublinie dnia 1 października roku 1787 miana*, Warszawa: M. Gröll, 1788; E. G. Hoffmann, *Einweihungs-Rede des Evangelisch-Lutherischen Gottesackers in Jaroslau den 13ten des Augustmonaths 1780 vor einen ansehnlichen und zahlreichen Versammlung gehalten*, Warschau: M. Gröll, [1780]; J.J. Nicolai, *Antritts-Predigt bey der Evangelischen Gemeinde U. A. C. zu Wilna über das ordentliche Sonntags-Evangelium am 17ten Sonntage nach Trinitatis 1791*, Warschau: M. Gröll, 1792; I. F. Nicolai, *Predigt bey feyerlich begangenem Krönungs-Feste Ihro Königlischen Majestät Stanislaus Augustus König von Polen, Grossherzog von Littauen, Reussen, Preussen, Masovien, Samogitien u. s. w. u. s. w. unsers allernädigsten Königs und Herrn, gehalten über das Evangelium am ersten Sonntage der Adwents 1779 von Pastor beyder Gemeine des ungeänderten Augsburgischen Glaubens-Bekentnisses in Wilna*, Warschau: gedruckt in der königlichen und der Republik privilegirten Gröllischen Buchdruckerey, 1780.

62 D.E. Jabłoński, *Prawa i wolności dysydentom w nabożeństwie chrześciańskim w Koronie Polskiej i w W. X. Litewskim służące*, Warszawa: M. Gröll, 1791.

63 K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. XVIII, Kraków 1901, s. 36; t. XXV, Kraków 1913, s. 216.

64 W. Chojnacki, *Bibliografia polskich druków ewangelickich ziem zachodnich i północnych 1530–1939*, Warszawa 1966; M. Szymańska-Jasińska, *Uzupełnienie do „Bibliografii polskich dru-*

W sprzyjających warunkach ewangelicy przystąpili do odnowy struktur kościelnych⁶⁵. Odnowione tendencje zjednoczeniowe doprowadziły do zawarcia unii mazowieckich ewangelików obojga konfesji z Jednotą Małopolską. Podpisano ją 2 V 1777 r. na synodzie w Sielcach koło Staszowa. W trzecim kanonie aktu znalazła się regulacja odrzucona na pozostającym pod kontrolą szlachty synodzie w Lesznie: „Te zaś votum decisivum na synodzie miejsce mieć ma [...]. Na tedy rycerskiego stanu jedno, duchownego takż jedno i cywilnego stanu jedno votum przez większość: to jest dwa vota decydować powinny⁶⁶”. Kanon siódmy ustanawiał seniora stanu świeckiego, choć jak przyznano „dotąd w kościołach naszych protestanckich tej nie było praktyki”. Nowo utworzone stanowisko objął Piotr Teper z Warszawy⁶⁷. Stolicę wyznaczono na miejsce przebywania jego i każdego kolejnego seniora *stanu cywilnego*⁶⁸. Unia podnosiła więc rangę stanu mieszczańskiego w kierowaniu Kościołem. Stanowiło to wyraz rozwijających się aspiracji mieszczańskich, których ważnym ośrodkiem było warszawskie Kolegium Kościelne, z M. Gröllem jako prezesem na czele⁶⁹. Podobny konflikt trawił też środowisko ewangelików reformowanych w Lesznie i Poznaniu. Poza wzrostem liczebności i zamożności mieszczaństwa osłabienie pozycji szlacheckiego przywództwa wynikało także z kurczenia się tej grupy ewangelików wskutek konwersji na katolicyzm⁷⁰.

Unia spotkała się z niechęcią wielkopolskiej szlachty, nie zamierzającej dopuścić do zmiany *status quo*⁷¹. Jej przywódca August Stanisław Goltz (? – po 1788) nie uznawał w rządach kościelnych demokratyzacji i równości, opowiadając się za rządami zamożnej szlachty, której elitę reprezentował. Przyjął więc postanowienia unii sieleckiej krytycznie, widząc w nich chęć zrównania się mieszczan ze stanem szlacheckim⁷². Dwa lata wcześniej, na pierwszym od przywrócenia równouprawnienia synodzie generalnym w Lesznie mieszczenie

ków ewangelickich Ziem Zachodnich i Północnych 1530–1939”, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1997, nr 2, s. 271–285; K. Szymańska, *Drukarnie Presserów w Lesznie w XVIII wieku*, Leszno 2008, s. 80–81; J. Sekulski, *Bibliografia druków elbląskich 1558–1772*, Warszawa 1988, s. 17–19.

65 W. Filipczak, *Protestanci w Rzeczypospolitej 1777–1786 – między unią sielecką a konfliktami (zarys problematyki „Studia Historyczne” 2019, t. 62, z. 1, s. 80.*

66 *Akt unii kościołów protestanckich obojga wyznania w Księstwie Mazowieckim...*, s. 6.

67 Tamże, s. 8–10.

68 Tamże, s. 12.

69 M. Kuc-Czerep, dz. cyt., s. 321–322

70 W. Kriegseisen, *Dysydenci i dyzunicy w Rzeczypospolitej epoki stanisławowskiej*, [w:] *Stanisław August i jego Rzeczpospolita. Dramat państwa, odrodzenie narodu*, red. A. Sołtys, Z. Zielińska, Warszawa 2011, s. 54–55.

71 W. Kriegseisen, *Zbór kalwiński w Sielcu koło Staszowa*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1990, t. 35, s. 166.

72 M. Kuc-Czerep, dz. cyt., s. 335; J. Szturc, dz. cyt., s. 97; W. Filipczak, dz. cyt., s. 83; W. Konopczyński, Goltz August Stanisław, [w:] PSB, t. 8, Wrocław – Kraków – Warszawa 1959–1960, s. 232–234.

warszawscy bez skutku postulowali m.in. wprowadzenie odrębnych obrad stanu szlacheckiego i mieszczańskiego, które następnie miałyby wspólnie uzgadniać postanowienia synodalne, ustanowienie w Warszawie konsystorza generalnego, przewodniczenie przez parafię warszawską innym parafiom miejskim w kraju⁷³. Gdy ich postulaty nie znalazły akceptacji, podjęli samodzielne działania, które doprowadziły do zawarcia wspomnianej już unii z Jednotą Małopolską. Konflikt podsycił także sceptycyzm Goltza wobec Kościoła Ewangelicko-Reformowanego. Unia sielecka budziła niechęć także części luteran warszawskich, widzących w niej zagrożenie dla czystości wiary⁷⁴.

Gröll angażował się w toczące się wydarzenia nie tylko jako prezes kolegium lecz także jako wydawca i drukarz. W 1777 r., nie posiadając jeszcze własnej drukarni, zorganizował wydanie aktu unii sieleckiej sposobem, z którego korzystał w swej zwykłej działalności wydawniczej – opłacił druk w Dreźnie i Lipsku⁷⁵. Tekst aktu unii opublikowano równolegle w języku polskim i niemieckim, używanym przez ewangelickich mieszczan w stolicy.

Stronictwo A.S. Goltza nie poprzestało na odrzuceniu postulatów mieszczan warszawskich i przystąpiło do umocnienia kościelnego *status quo* poprzez nadanie mu nowych ram prawnych. Na synodzie w Węgrowie obradującym w 1780 r. przyjęto kodyfikację prawa kościelnego (Księgę praw kościelnych) opracowaną na zlecenie A.S. Goltza przez profesora prawa z Jeny Heinricha Gottfrieda Scheidemanntla (1739–1787)⁷⁶. Synod zdecydował, aby po zakończeniu trwającej trzy miesiące rewizji „w czasie sześciu tygodni we wszystkich konsystorzach i we wszystkich zgromadzeniach N.A. Konf. Korony Polskiej, do najściślejsej eksekucji to prawo przyprowadzone było” (kanon V)⁷⁷. Ustawy powstałe pod nadzorem A.S. Goltza, przeciwnego zwiększeniu prerogatyw mieszczan w kierowaniu Kościołem, jak również sceptycznie nastawionego wobec zbliżenia z ewangelikami reformowanymi, stały się punktem spornym z częścią warszawskich luteran, reprezentujących rosnące aspiracje mieszczaństwa i dążenia unijne. Uchwały przeprowadzonego pod kierunkiem A.S. Goltza synodu zawierały więcej punktów zapalnych. Takim była decyzja dotycząca porządku nabożeństw, postanawiająca, ażeby agnda saska „we wszystkich kościołach N[ieodmiennej] A[ugsburskiej] Konf[essji] [...] odtąd wprowadzona

73 M. Kuc-Czerep, dz. cyt., s. 323–326.

74 W. Smoleński, dz. cyt., s. 45.

75 *Akt unii kościołów protestanckich obojga wyznania w Księstwie Mazowieckim będących z kościołami Prowincji Małopolskiej*, Dresden und Leipzig: [s. typogr., 1777].

76 M. Kuc-Czerep, dz. cyt., s. 328.

77 *Ustawy Synodu Generalnego w zebraniu trzech Prowincji Krolestwa Polskiego obojga wyznania ewangelickiego przez delegatów w Węgrowie dnia 28 miesiąca sierpnia zaczętego, a dnia 8 miesiąca września roku 1780 załimitowanego*, W Warszawie: w Drukarni P. Dufour, [po 27 IX 1782], s. 39.

była” (kanon IX)⁷⁸. Odmienna od działań części luteran warszawskich była również decyzja synodu o stosowaniu w duszpasterstwie *Małego katechizmu* Marcina Lutra – „potrzeba, aby mały katechizm Lutra, jak dotąd, tak w czas przyszły zachowany” (kanon IX)⁷⁹. W warszawskiej parafii bowiem kolegium kościelne zaprowadziło na miejsce agendy saskiej nowy porządek liturgiczny, a *Mały katechizm* zastąpiło katechizmem lubeckim⁸⁰. Nazwa książki pochodzi od Lubeki, gdzie ukazało się pierwsze wydanie *Katechizmu* Marcina Lutra w opracowaniu Adreasa Johanna Cramera (1723–1788). Dla potrzeb parafii warszawskiej katechizm został wydrukowany w oficynie Gröllowskiej⁸¹.

Znamieną decyzję podjął synod w Węgrowie także w zakresie drukarstwa przyjmując projekt założenia drukarni, której zadaniem byłoby wydawanie katechizmów, modlitewników i kancjonałów. Na miejsce lokalizacji przedsięwzięcia wskazano Poznań bądź Wschowę, czyli miasta objęte jurysdykcją Jednoty Wielkopolskiej. Inne oficyny mogłyby publikować wymienione książki jedynie w drodze wyjątku: „chybaby w czasie jakowej potrzeby ewangelickiej konsystorz N.A. Konf. udzielił wolności drukowania małych jakich książek w innych drukarniach” (kanon XI)⁸². W pominięciu działającego w stolicy M. Gröllla można widzieć przejaw narastającego konfliktu prezesa warszawskiego kolegium kościelnego z przywódcami Jednoty Wielkopolskiej. Wymowny jest fakt, że ustawy synodu w Węgrowie zostały oddane do druku warszawskiej oficynie katolika Piotra Dufoura (1730–1797), z wymownym pominięciem luteranina Gröllla. Także przy innych okazjach stronnictwo Goltza nie korzystało z drukarni swego oponenta. Wydanie projektu prawa kościelnego zlecono drukarni Jana Bogumiła we Wschowie, publikującej książki ewangelickie⁸³. Niemieckojęzyczna wersja projektu ukazała się bez wskazania drukarni⁸⁴.

78 Tamże, s. 43.

79 Tamże, s. 45.

80 M. Kuc-Czerep, dz. cyt., s. 336.

81 *D.M. Lutheri Catechismus in einer ausführlichen Auslegung erklärt von einem ehrwürdigen Ministerio zu Lübeck, auf Verlangen der evangelischen Warschauer Gemeinde zum Unterricht der Jugend, welche zum Abendmahl vorbereitet werden soll, abgedruckt*, Warschau: gedruckt in der Königlichen und der Republik privilegierten Gröllischen Buchdruckerei, 1779. Zob. H. Mieczkowska, dz. cyt., s. 77–78.

82 *Ustawy Synodu Generalnego w zebraniu trzech Prowincyi Krolestwa Polskiego obojga wyznania ewangelickiego przez delegatów w Węgrowie dnia 28 miesiąca sierpnia zaczętego, a dnia 8 miesiąca września roku 1780 zaimitowanego*, W Warszawie: w Drukarni P. Dufour, [po 27 IX 1782], s. 51–52.

83 H.G. Scheidemantel, *Projekt do praw kościelnych obojey Konfessyi Dissidentskiej Ewangeli*, Wschów: Druk. Heboldowska, 1780. *Drukarze dawnej Polski*, t. 3, cz. 1, Wielkopolska, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, J. Sójka, Wrocław 1977, s. 81–83. W Poznaniu łaciński przekład księgi praw kościelnych ukazał się 20 lat po synodzie w Węgrowie, wydrukowany przez Simona Webera, K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. XVI, Kraków 1898, s. 365.

84 H.G. Scheidemantel, *Entwurf zum allgemeinen Kirchen-Recht Beyder Evangelischen Confessionen in Pohlen und Litthauen, die Kirchen-Verfassung, gute Ordnung und Policey betreffend*, [S.l.: s. typogr.], 1780.

Finalnie przyjęta przez synod wersja Księgi praw kościelnych zapewniała szlachcie dominującą pozycję w Kościele, między innymi poprzez gwarancję zajmowania najwyższych stanowisk (dyrektor synodu prowincjonalnego i seniorów generalnych prowincji)⁸⁵. Po przyjęciu ostatecznego tekstu jego „tłumaczenie i drukowanie przez J.W. generała lieutenanta Goltza i godnego starca seniora cywilnego augszp. konfessi Jmci p. Piotra Teppera do skutku przyszło”⁸⁶. Jeszcze w 1780 r. edycja niemiecka ukazała się w Warszawie u P. Dufoura⁸⁷. Rok później ten sam typograf wydrukował przekład polski⁸⁸. Natomiast na książce zawierającej wersję francuską w adresie wydawniczym podano tylko *Varsovie 1781*⁸⁹.

Sprzeciw M. Grölla wobec kierunku działalności A.S. Goltza wyjaśnia pominięcie go przy druku *Prawa powszechnego* i oddanie książki pod prasy P. Dufoura. Podobnie jak M. Gröll należał on do najważniejszych drukarzy warszawskich, zapewniał więc wydanie zrewidowanych kanonów na wysokim poziomie typograficznym⁹⁰. Stronnictwo A.S. Goltza kontynuowało współpracę z oficyną P. Dufoura powierzając jej w następnym roku wydanie uchwał synodu w Węgrowie⁹¹. Temu drukarzowi zlecono także druk kazania G. Ringeltaube, ogłoszonego z okazji zawarcia ugody między zwaśnionymi luteranami z parafii warszawskiej⁹². Zanim jednak doszło do pojednania spór przeszedł jeszcze wiele starć między Kolegium kościelnym i stronnictwem kierowanym przez przywódcę Jednoty Wielkopolskiej.

W 1781 r. odbył się kolejny synod unii sieleckiej. Podjęte w jego trakcie uchwały zostały opublikowane z interesującym adresem wydawniczym:

85 M. Kuc-Czerep, dz. cyt., s. 329.

86 Ch.G. Friese, *Uwiedomienie bezstronne publicznemi dowodami wsparte o sporach, które trwały ad 4 Junii a. c. między niektórymi Zgromadzeniami Augszpurskiej nieodmienney Konfessyi, tak w Krolestwie Polskim, iako też w Wielkim Xięstwie Litewskim, z którego wyraźnie poznać można istotę tych różnic, y bezprawia ztąd wynikłe, iako też zaszle między dwiema Ewangelickiemi Konfessyami rozróżnienia*, Warszawa: [s. typogr.], 1783, s. 24.

87 *Allgemeines Kirchen-Recht bey der Evangelischen Confessionen in Pohlen und Litthauen, die Kirchen-Verfassung, gute Ordnung, Policey und rechtliche Thätigkeit der Consistorien betreffend*, Warschau: P. Dufour, 1780.

88 *Prawo powszechnie duchowne oboihey konfessyi ewangelickiey dyssydentow w Polsce*, Warszawa: P. Dufour, 1781.

89 *Code de droit ecclesiastique des dissidents des deux confessions évangeliques en Pologne et en Lithuanie*, Varsovie: [s. typogr.], 1781.

90 J. Szczepaniec, dz. cyt., s. 11.

91 *Ustawy synodu generalnego w zebraniu trzech prowincyi Krolestwa Polskiego oboihey wyznania ewangelickiego przez delegatów w Węgrowie dnia 28 miesiąca sierpnia zaczętego, a dnia 8 miesiąca września roku 1780 załimitowanego*, Warszawa: P. Dufour, [1782].

92 W. Filipczak, dz. cyt., s. 93; G. Ringeltaube, *Predigt am Fest Mariä Reinigung bey der Allerhöchst anbefohlenen Publikation der Aussöhnung der Evangelischen Gemeine U. A. C. zu Warschau*, [Warschau]: P. Dufour [po 2 II 1783].

*W Drukarni Unii Obojga Wyznania Ewangelickiego w Małey-Polszcze i Xięstwie Mazowieckim*⁹³. Typografia o takiej nazwie nie występuje na żadnym innym znanym druku. Wykorzystane do druku *Akt i uchwał synodu* pisma i ozdobniki odpowiadają wyposażeniu oficyny Grölla⁹⁴. Na taką proveniencję typograficzną druku wskazuje także fakt sprzedawania go w księgarni M. Grölla na Marywilu⁹⁵. Dalszych badań wymaga udzielenie odpowiedzi na pytanie czy nazwa *Drukarnia Unii* jest śladem próby zorganizowania warszawskiej drukarni zborowej? M. Gröll nie ukrywał swego poparcia dla unii sieleckiej, przez co można wątpić, by swoje zaangażowanie w jej działalność ukrywał za maską fałszywego adresu wydawniczego.

Tymczasem przeciwnicy Kolegium kościelnego uzyskali poparcie ambasadora rosyjskiego Otto Magnusa von Stackelberga, który nakazał podjęcie interwencji przez Aleksandra von Unruga, jednego z przywódców szlachty ewangelickiej. Ten zaś powołał doraźny sąd, przed który wezwał ks. F. Cerullego. Następnie zorganizował w Warszawie mazowiecki synod prowincjonalny, na którym głos decydujący miała szlachta, a większość członków parafii odsunięto od udziału w obradach. Wobec braku porozumienia synod opuścili starsi zboru⁹⁶. Ten jednak obradował dalej polecając warszawskiej parafii przyjęcie Księgi praw kościelnych, oraz ustanawiając w Warszawie osobny konsystorz luterański, co było złamaniem postanowień unii sieleckiej⁹⁷.

Na synodzie w Węgrowie obradującym w 1782 r. podjęto dalsze działania zmierzające do złamania oporu Kolegium kościelnego. Złożono jego członków z urzędów, jego prezesa, czyli M. Grölla, dożywotnio pozbawiono prawa zajmowania stanowisk kościelnych, unieważniono unię sielecką i ordynację kościelną z 1778 r. Ukarani uznali represje za bezprawne, odwołali się do króla i Rady Nieustającej, to samo uczyniła szlachta⁹⁸.

Obydwe strony konfliktu sięgnęły po druk, wydając szereg publikacji polemicznych. Stronnicy Goltza pisali o swych adwersarzach, iż „hardemi nasyceni

93 *Akta i uchwały synodu wspólnego prowincyi mało-polskiej z Xięstwem Mazowieckim obojey konfessyi, w Sielcu d. 14, 15, 16, 17, 18 Junii 1781*, [Warszawa]: Drukarnia Unii Obojga Wyznania, [1781].

94 Identyfikacja materiałów typograficznych za katalogiem Biblioteki Instytut Badań Literackich PAN, [online] <http://195.187.71.10/ipac20/ipac.jsp?profile=iblp&ri=&index=BOCLC&term=xx005679152> [dostęp 17.05.2024].

95 *Książka polska w ogłoszeniach prasowych XVIII wieku. Źródła*, t. 1, „Gazeta Warszawska” 1774–1785, cz. 2 oprac. S. Grzeszczuk, D. Hombek, red. Z. Goliński, Wrocław 1992, poz. 1672; *Książka polska w ogłoszeniach prasowych XVIII wieku. Źródła*, t. 6, *Czasopisma i efemeryczne gazety warszawskie 1753–1794*, oprac. D. Hombek, Kraków 2016, poz. 11299.

96 M. Kuc-Czerep, dz. cyt., s. 338–339.

97 Tamże, s. 341–342.

98 Tamże, s. 345.

myślami rozsiewali pisane i drukowane fałszywe⁹⁹. M. Gröll jawnie wydrukował broszurę anonimowych antagonistów generała¹⁰⁰. Inna praca stronników kolegium kościelnego ukazała się bez podania autora i z fikcyjnym miejscem publikacji – Węgrowem, w którym w owym czasie nie istniała żadna oficyna¹⁰¹. W rzeczywistości książka ta ukazała się we Wrocławiu¹⁰². Bez podania drukarni ukazała się publikacja polemiczna G. Ringeltaubego i Friedricha Kaufmanna zatytułowana *Contra Manifest*¹⁰³.

Po stronie przeciwników kolegium i unii sieleckiej najważniejszą publikacją było *Uwiedomienie bezstronne (Unpartheyische Nachricht)*¹⁰⁴. Autorstwo anonimowej broszury przypisywane jest radcy dworu Christianowi Gotliebowi von Friese (1717–1795) i jego synowi Christianowi Wilhelmowi (ok. 1741 – po 1802) z warszawskiej parafii luterńskiej¹⁰⁵. Pierwszy z nich należał do komisarzy opracowujących księgę praw kościelnych, której obronę przeprowadził w *Uwiedomieniu*. Broszura zyskała przychyłność króla, który polecił przetłumaczyć ją na język polski i opłacił druk by rozdawano ją między luteranami stolicy¹⁰⁶. W publikacji zamieszczono miasto i datę roczną druku oraz opatrzone ją informacją o królewskim patronacie: „Za najwyższym a wyraźnym rozkazem i nakładem dla powszechnej wiadomości do druku podane”. Treść stanowiła zebranie głównych zarzutów wobec działań kolegium kościelnego:

Wygotowali samowładne i arbitralne przepisy względem Służby Bożej i ss. Sakramentów, ci sami nakazali kary i nagrody, ogłosili się sędziami w rzeczach kościelnych i tę władzę sądową sobie przywłaszczoną przenieśli nad tę, którą traktaty i prawa krajowe dla rządzenia zgromadzeniami dysydenckimi wyznaczyły. Ażeby zaś mieli wsparcie w wykonaniu dawno ułożonego zamysłu panowania złączyli się A. 1777 z szlachtą dyssydencką małopolską, między którymi największa część reformowanej konfessyi się znajduje¹⁰⁷.

99 Ch.G. Friese, dz. cyt., s. 38.

100 *Von der Kirchenverwaltungs der Evangelischen Gemeine Augspurgischer Confession in Warschau von 1778 bis 1782*, Warschau: gedruckt in der Königlichen und der Republik privilegirten Groellischen Buchdruckerey, 1783. Druk anonimowy, przez Estreichera przypisany Karolowi Ludwikowi Kortum (1749–1808). K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. XX, Kraków 1905, s. 107–108.

101 *Ausführliche Geschichte der Uneinigkeiten welche seit einigen Jahren in der Warschaischen Evangelischen Gemeine der unveränderten Augspurgischen Confession geherrschet haben*, Węgrow, [i. e. Wrocław: W.B. Korn], 1783. Zob. A. Mendykowa, *Książka polska we Wrocławiu w XVIII wieku*, Wrocław 1975, s. 473.

102 K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. XVII, Kraków 1899, s. 120 (s.v. *Geschichte*). Także we Wrocławiu nakładem W.B. Korna ukazał się inny tekst Kaufmanna *Note von dem Herrn Obrist-Lieutenant Kauffmann, königl. Bevollmächtigten aus der Generalsynode c Beantwortet von Christiano Publicola*, [Wrocław, nakł. W.B. Korn], 1783. A Mendykowa, dz. cyt., s. 477.

103 K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. XXVI, Kraków 1915, s. 306.

104 Ch.G. Friese, dz. cyt.

105 J. Szturc, dz. cyt., s. 77–78.

106 M. Kuc-Czerep, dz. cyt., s. 350.

107 Ch.G. Friese, dz. cyt., s. 18.

Książka wpleciona w szybko toczący konflikt pomiędzy warszawskimi luteranami najpewniej pochodziła z jednej z warszawskich typografii.

Natomiast przeciwnicy Goltza opublikowali krytyczne omówienie księgi praw kościelnych. Dzieło Scheidemanntla określili jako napisane „przeciwko prawdziwej postawie Kościoła od Jezusa ustanowionego i przeciw dziejom kościelnym”¹⁰⁸. Poza polemiką z Scheidemanntlem praca zawiera również teoretyczne uzasadnienie dopuszczenia mieszczan do procesu decyzyjnego o wyraźnym, demokratycznym wydźwięku: „Kościół jest także *Collegium*, czyli kollegialna społeczność. Co się w tym społeczeństwie porządnie przez większość głosów całego pospólstwa [...] ustanowi, to się staje dekretem całego Kościoła”¹⁰⁹. Na stronie tytułowej podano jedynie rok 1782, lecz zamieszczenie książki w katalogu księgarskim M. Grölla pozwala przypuszczać, iż druk dokonał się w jego oficynie¹¹⁰.

Rada Najwyższa, do której zwrócili się skłóceni ewangelicy, powołała komisję do rozpatrzenia sporu. Wypracowane przez komisarzy porozumienie zostało przyjęte 29 I 1783 r. Zgodnie z nim zarządzono nowe wybory do kolegium kościelnego, przywrócenie agendy saskiej, unię sielecką uznano za niezgodną z traktatami 1768 i 1775 r.¹¹¹ 20 II 1783 r. król podpisał reskrypt nakazujący przestrzegania porozumienia z 29 stycznia i wyznaczył komisarzy mających czuwać nad realizacją ugody. Monarcha polecił także ochronę dobrego imienia uczestników konfliktu¹¹². Dalszy sprzeciw doprowadził do oskarżenia kolegium o zdradę stanu. Na Grölla nałożono karę finansową za wydrukowanie manifestu kolegium. Sąd konsystorski skazał członków kolegium na karę grzywny, prezesa zaś na dwa tygodnie więzy. Tym razem kolegium podporządkowało się wyrokowi¹¹³.

Wymuszona zgoda nie okazała się trwała. 22 X 1785 r. przedstawiciele luteran z Warszawy, Węgrowa, Nowego Dworu i Gołędzinowa złożyli w warszawskich księgach grodzkich protest przeciwko bezprawnemu udziałowi

108 *Krótkie na Piśmie świętym i rozumie gruntujące się uwagi, nad powszechnym prawem kościelnym w Węgrowie ułożonym dla ewangelików obojga wyznań w Polsce i Litwie znajdujących się*, [Warszawa: Michał Gröll], 1782, s. 3.

109 Tamże, s. 22–23.

110 K. Estreicher, *Bibliografia polska*, wyd. S. Estreicher, t. XXXII, Kraków 1938, s. 110–111.

111 M. Kuc-Czerep, dz. cyt., s. 349–350.

112 *Certiores vos reddimus, quod omnia quae hucusque acta et petacta sunt nomini, bonae famae, nec fidei publicae vefrae in Regno et extra et extra Regnum utrumque parti minime praedjudicare debere nec posse*. Cyt. za: A. F. Büsching, *Neueste Geschichte der Evangelischen beyder Confessionen im Königreich Polen und Grossherzogthum Litauen, von 1768 bis 1783, nebst der besondern Geschichte der evangelischlutherischen Gemeinde zu Warschau*, Th. 3, Halle, bey sel. Joh. Jac. Curts Witwe, 1787, s. 230.

113 M. Kuc-Czerep, dz. cyt., s. 351.

A.S. Goltza w synodzie Jednoty Małopolskiej i luteran mazowieckich. Akt oblaty został następnie wydany drukiem¹¹⁴. Niebawem luterkańscy mieszczaństwo zwrócili się do króla i Rady Nieustającej ze skargą na pastorów i szlachtę swego wyznania, zarzucając im, iż wbrew traktatowi z 1768 r. rozszerzają kompetencje sądownicze synodu oraz konsystorza. Ostrej krytyce poddano A.S. Goltza, za to, iż „wzgardę stanu miejskiego najbardziej [...] okazuje”¹¹⁵. Nie oszczędzono także opracowanej pod zwierzchnictwem generała kodyfikacji przepisów zborowych: „Napisła część szczupła stanu rycerskiego prawo kościelne ewangelickie, a quo casu, prawom kardynalnym tego narodu przeciwne, novum statum i statu reipublicae stanowiące, w drukarni Dufoura w Warszawie w roku 1782 wydrukowane”¹¹⁶. Wśród sygnatariuszy widnieje także podpis M. Grölla.

Mieszczański memoriał spotkał się z wydaną drukiem krytyczną odpowiedzią¹¹⁷. Poza kontrargumentacją zawiera ona opis rozpowszechnienia mieszczańskich broszur:

W Warszawie odprawiali Jehmość Panowie Dissydenci wyznania Augszpurskiego w swoim kościele synod blisko dni 14 ciągnący się, przy kończącym się zgromadzeniu synodalnym to jest 27 8bra podali niektórzy mieszczaństwo teyże konfessy Nayiaśnieyszemu Panu i Prześwieney Radzie Nieustającej Memoyrał drukowany, który ciężkie w sobie zawierał zażalenia przeciwko stanowi rycerskiemu teyże konfessyi, a gdy wiele exemplarzy tegoż Memoryału rozdano, dostał i mnie się jeden¹¹⁸.

W wielkim ożywieniu wydawniczym towarzyszącym obradom Sejmu Czteroletniego znalazły się także wydawnictwa dotyczące ewangelików. W skierowanym do sejmu druku *Usprawiedliwienie dýssydentów mieszczan i rolników* powróciły spory z lat poprzednich, ujawniając, iż konflikt między ewangelickimi

114 *Ad officium actaque praesentia castrensis capitani. Varsaviensis personaliter venientes: Nobiles Adrianus Szatam*, [Warszawa: s. typogr., 1785].

115 *Cztery zgromadzenia ewangelickie Augustanae Confessionis*, [S.l.: s. n., 1785].

116 Tamże, k. C1 r.

117 *List obywatela Rzeczypospolitej do swego sąsiada względem zaszytych zażaleń od niektórych deputowanych zgromadzeń miejskich wyznania augszpurskiego przeciwko szlachcie swojej konfessyi w Warszawie wydrukowanych y rozdanych na końcu mca października 1785*, [S.l.: s. n., 1785].

List obywatela ukazał się także w wersji niemieckiej i francuskiej: *Lettre d'un gentilhomme de province, à un concitoyen, sur les plaintes formées par quelques députés des communautés bourgeoises des dissidents contre la noblesse de leur confession*, Imprimées et distribuées à Varsovie sur la fin du mois d'Octobre 1785. [Warszawa: s. typogr., 1785]; *Brief eines Herrn von Adel vom Lande an einen Mitbürger des Staats über die eingebrachten Klagen einiger evangelischen Deputirten der dissidentischen Stadt-Gemeinden, ugsburgischer Confession, wider den Adel ihrer Confession, so zu Warschau gedruckt und ausgetheilet orden am Ende des Monats Octobris 1785*. [Warszawa: s. typogr., 1785].

118 *List obywatela...*, s. 1.

stanami został jedynie czasowo przytłumiony, a wcześniej podnoszone pretensje nie straciły na aktualności. Autor broszury odmalowywał sytuację w sposób zgodny z polemikami wokoło unii sieleckiej:

Gmin od kilku familii szlacheckich przez przemoc bezprawnie uciśniony, przez konsystorze, senioraty i synody z Kościoła od obrad kościelnych konsystorskich i synodalnych rugowany [...] od uczestnictwa Traktatu 1768 odsunięty, w takowym to znajdując się losie ten stan uciśniony udaje się do najwyższej w kraju zwierzchności Najjaśniejszej Rzeczypospolitej Stanów z przełożeniem ucisku swego a z prośbą o zasłonę od przemocy¹¹⁹.

Pod prasami M. Grölla ukazała się przychylna ewangelikom mowa kasztelana łukowskiego Jacka Jezierskiego¹²⁰. Prawdopodobnie typograf ten opublikował także komentarz do projektowanych uchwał dotyczących dysydentów¹²¹. Pomyślnie dla nich *Prawo o miastach* uchwalone 18 IV 1791 r. zostało uczczone kazaniem Carla Heinricha Schmida (1761–1813), jawnie wydrukowanym przez M. Grölla¹²². Finalnym efektem obrad sejmowych dla luteran i reformowanych było prawo o dysydentach uchwalone w dniu 21 maja i wydrukowane przez M. Grölla w dwujęzycznym, polsko-niemieckim wydaniu¹²³. W cieniu wielkich wydarzeń politycznych toczyło się zwykłe życie zboru, na potrzeby którego M. Gröll wydał agendę kościelną¹²⁴. Poza szatą wydawniczą typograf miał wpływ także na treść agendy jako członek przygotowującej ją komisji¹²⁵.

Podczas obrad sejmu wielkiego ważny dla ewangelików druk ponownie ukazał się w oficynie P. Dufoura, który opublikował mowę sejmową Mateusza Butrymowicza (1745–1814). Polityk ten opowiadał się za równym

119 *Usprawiedliwienie dyssydentów mieszczan i rolników w Królestwie Polskim, i w Wielkim Xięstwie Litewskim zasiadłych przeciwko stanowi szlacheckiemu i duchownemu dyssydenckiemu, synody konsystorze i seniory, to jest zwierzchność duchowną dyssydentską składającemu, i pod hasłem zwierzchności duchowney, stan mieyski i rolników dyssydentów uciemiężającemu Nayiaśnieyszey Rzeczypospolitey stanom na sejm roku 1788 zgromadzonem podane*, [Warszawa: M. Gröll], 1788, k. 1 r.

120 J. Jezierski, *Przymówienie się do projektu dysydentów*, Warszawa: M. Gröll, 1788.

121 *Uwagi nad projektem prawa kardynalnego przez prześwietną deputacyą o dyssydentach napisanym*, [Warszawa: M. Gröll, 1789].

122 E. Rostworowski, *Religijność i polityka wyznaniowa Stanisława Augusta*, [w:] *Życie kulturalne i religijność w czasach Stanisława Augusta Poniatowskiego*, red. M. Drozdowski, Warszawa 1991, s. 17.

C.H. Schmid, *Kazanie z okoliczności powroconych mieszczanom praw, swobod i wolności w Polsce powiedziane w kościele warszawskim dyssydenckim*, Warszawa, M. Gröll, [1791].

123 *Urządzenia kościelne dla dyssydentow oboiey konfessyi przez stany seymuiące d. 21 miesiaca mai 1792 roku approbowane. - Kirchliche Einrichtung für die Dissidenten beyder Confessionen in Pohlen genehmigt von den Ständen des Reichtags den 21 Maj 1792*, Warschau: M. Gröll, [1792].

124 *Ordnung der kirchlichen Oekonomie der evangelischen Gemeinde U. A. C. zu Warschau 1793*, Warschau : Gedruckt bey Michael Gröll, [post 25 IV 1793].

125 H. Mieczkowska, dz. cyt., s. 78.

opodatkowaniem pastorów z duchownymi katolickimi¹²⁶. Po uchwaleniu Konstytucji 3 maja ks. Karol Henryk Schmied wygłosił kazanie dziękczynne, które ukazało się w warszawskiej drukarni pijarów¹²⁷. Wiek i problemy zdrowotne ograniczały już w tym czasie działalność M. Grölla¹²⁸.

Warszawskie oficyny W. Mitzlera de Kolof i M. Grölla miały charakter drukarni mieszczańskich, zorientowanych na publikacje przynoszące zysk i równocześnie realizujących ambicje kulturowe swych właścicieli. Prace związane z tematyką ewangelicką stanowiły jedynie wąski nurt w szerokiej działalności obydwu drukarzy. Posiadały też różny charakter wynikający z odmiennych okoliczności. Za panowania Augusta III Mitzler de Kolof ostrożnie nadawał wydawanym przez siebie tekstom wydźwięk sprzyjający tolerancji religijnej, druki otwarcie ewangelickie niemal do końca życia drukował zatajając nazwę drukarni. W epoce stanisławowskiej M. Gröll jawnie publikował wydawnictwa ewangelickie, w tym także zaangażowane w konflikt ze znaczącą postacią, jaką był przywódca wielkopolskich luteran generał A.S. Goltz. Na polu konfesyjnym obaj drukarze działali zgodnie z ogólnym kierunkiem swych przedsięwzięć wydawniczych. Pracowali, kierując się swymi przekonaniem, w celu oddziaływania poprzez słowo drukowane na modernizację kultury, państwa, a także sytuacji swego wyznania.

Bibliografia

Źródła drukowane

Ad officium actaque praesentia castrensia capitani. Varsaviensia personaliter venientes nobiles Adrianus Szatam, [Warszawa: s. typogr., 1785].

Akt unii kościołów protestanckich obojga wyznania w Księstwie Mazowieckim będących z kościołami Prowincji Małopolskiej, Dresden und Leipzig: [s. typogr., 1777].

Akta i uchwały synodu wspólnego prowincyi mało-polskiej z Xięstwem Mazowieckim obojczy konfessyi, w Sielcu d. 14, 15, 16, 17, 18 Junii 1781, [Warszawa]: Drukarnia Unii Obojga Wyznania, [1781].

Allgemeines Kirchen-Recht bey der Evangelischen Confessionen in Pohlen und Litthauen, die Kirchen-Verfassung, gute Ordnung, Policey und rechtliche Thätigkeit der Consistorien betreffend, Warschau: P. Dufour, 1780.

126 M. Butrymowicz, *Głos d. 19 Junii 1789 r. miany*, Warszawa: P. Dufour, [1789].

127 K.H. Schmied, *Predigt zum dankbaren Andenken an die vom 3ten May vorigen Jahres festgesetzte Reichs-Constitution gehalten von Pastor der evangelischen Gemeinde U. A. C. zu Warschau*, Warschau: Gedruckt in Warschau bey den PP. Piarum Scholar., 1792.

128 H. Mieczkowska, dz. cyt. s. 86–87.

- Arnold J., *Denkmal dem um die evangelische Gemeinde zu Warschau Wohlverdienten Herrn Johann Samuel Giering von seinen Mitgefährten der kirchlichen Laufbahn gesetzt*, Warschau: M. Gröll, 1790.
- Ausführliche Geschichte der Uneinigkeiten welche seit einigen Jahren in der Warschawischen Evangelischen Gemeinde der unveränderten Augspurgischen Confession geherrschet haben*, Wengrow, [i. e. Wrocław: W.B. Korn], 1783.
- Bey dem Absterben des Herrn Pastor Scheidemantels Königlich Dänischen Gesandschafts Predigers in Warschau den 6ten Februarii 1777*, Warschau: W. Mitzler de Kolof, [1777].
- Brieff eines Herrn von Adel vom Lande an einen Mitbürger des Staats über die eingebrachten Klagen einiger evangelischen Deputirten der dissidentischen Stadt-Gemeinden, ugsburgischer Confession, wider den Adel ihrer Confession, so zu Warschau gedruckt und ausgetheilet orden am Ende des Monats Octobris 1785*, [Warszawa: s. typogr., 1785].
- Butrymowicz M., *Głos d. 19 Junii 1789 r. miany*, Warszawa: P. Dufour, [1789].
- Büsching A. F., *Neueste Geschichte der Evangelischen beyder Confessionen im Königreich Polen und Grossherzogthum Litauen, von 1768 bis 1783, nebst der besondern Geschichte der evangelischlutherischen Gemeinde zu Warschau*, Th. 3, Halle, bey sel. Joh. Jac. Curts Witwe, 1787.
- Cerulli F., *Pastoris der evangelischen Gemeinde zu Warschau und Consistorialraths*, Warschau: M. Gröll, 1782.
- Code de droit ecclesiastique des dissidents des deux confessions evangéliques en Pologne et en Lithuanie*, Varsovie: [s. typogr.], 1781.
- Cztery zgromadzenia ewangelickie Augustanae Confessionis*, [S.l.: s. typogr., 1785].
- Darlegung der Gerechtsame sowol derer jetzt so genannten Dissidenten, als auch der hohen Mächte, welche jene aufrechts zu erhalten verbunden sind. Französisch nach dem Petersburger Original, nebst einer zugleich aus dem französischen und lateinischen petersburger Abdruck verfertigen teutschen Uebersetzung wiederum ausgelegt*, [s.l.: s. typogr.], 1766.
- Declaration de la part de Sa Majesté le Roi de la Grande Bretagne, faite par son Ministre Mrs. de Vroughthon à la Republique de Pologne, confederée à la Diète de 1766. - Deklaracya Nayiaśnieyszego Krola Jmci Angielskiego, przez Ministra Jegoż Jmci Pana Wroughthon zkonfederowaney Rzeczypospolitey Polskiey na Seymie roku 1766. uczyniona*, [s.l.: s. typogr., 1766].
- Deklaracya Nayiaś. Imperatorowey IMci caley Rossyi, Nay. Krolowi JMci y Rzeczypospolitey Polskiey uczyniona*, [Warszawa: W. Mitzler de Kolof, 1767].
- Deklaracya Nayiaśnieyszey Imperatorowey przez Xcia Repnina posła wielkiego do Nayiaśnieyszey Rzeczypospolitey Polskiey zkonfederowaney na seymie roku 1766 uczyniona. – Declaratio Suae Imperatoriae Majestatis totius Russiae nomine per oratorem suum extraordinarium et Plenipotentiarium, Celsissimum Principem Repnin, confederatae Reipublicae Poloniae in Comitibus Anno 1766 facta*, [s.l.: s. typogr., 1766].

- Deklaracya Nayiaśnieyszego krola duńskiego przez St. Saphorin ministra do Nayiaśnieyszej Rzeczypospolitey zkonfederowaney na seymie roku 1766 uczyniona. – Declaration de la Maj. le Roi de Danemarc, faite par son Ministre Mr. de St. Saphorin à la Republique de Pologne confederée à la diète de 1766*, [s.l.: s. typogr., 1766].
- Dowody gorliwości polskiej o wiarę świętą katolicką rzymską na sejmie walnym warszawskim okazane*, [s.l.: s. typogr., po 29 XI] 1766.
- Dukt dawny, oczywisty, prawdziwy, i prosty, prawami nieobiętnemi ograniczony, wiekow possessyą stwierdzony nad okazane świeżo i modnie granice, władzy duchowney i świeckiej albo contra obserwacya roku 1766 na obserwacyą roku 1765*, [S.l.: s. typogr.], 1766.
- Expositio jurium eorum, qui dissidentium nomine veniunt summariumque potestatum, quarum partes illorum tveri interest*, Petersburg: [Tipografiâ Imperatorskoj Akademii Nauk], 1766.
- Exposition des droits des Dissidents joints à ceux des Puissances intéressées à les maintenir*, Petersbourg: [Tipografiâ Imperatorskoj Akademii Nauk], XII 1766.
- Friese, Ch. G., *Uwiedomienie bezstronne publicznemi dowodami wsparte o sporach, które trwały ad 4 Junii a. c. między niektórymi Zgromadzeniami Augszpurskiej nieodmienney Konfessyi, tak w Krolestwie Polskim, iako też w Wielkim Xięstwie Litewskim, z którego wyraźnie poznać można istotę tych różnic, y bezprawia ztąd wynikłe, iako też zaszłe między dwiema Ewangelickimi Konfessyami rozróżnienia*, Warszawa: [s. typogr.], 1783.
- Gebeth bey der Einweihung der Ewangelischen Kirche in Warschau*, Warschau: gedruckt in der Koniglischen und der Republik privil. Grolischen Buchdruckerey, 1781.
- Głowacki A., *Mowa do ludu chrześcianskiego Augspurskiej Konfessyi przy zakładaniu kamienia pod ołtarz nowego kościoła w Lublinie dnia 1 października roku 1787 miana*, Warszawa: M. Gröll, 1788.
- Granica między władzami sądowemi duchowną i świecką w obserwacyi około kompozycyi inter status wiznaczona*, [Warszawa: W. Mitzler de Kolof], 1765.
- Historiarum Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae scriptorum collectio magna*, t. 1, Varaviae: W. Mitzler, 1761.
- Hoffmann E. G., *Einweihungs-Rede des Evangelisch-Lutherischen Gottesackers in Jaroslau den 13ten des Augustmonaths 1780 vor einen ansehnlichen und zahlreichen Versammlung gehalten*, Warschau: M. Gröll, [1780].
- Jabłoński D. E., *Prawa i wolności dyssydentom w nabożeństwie chrześcianskim w Koronie Polskiej i w W. X. Litewskim służące*, Warszawa: M. Gröll, 1791.
- Jezierski J., *Przymówienie się do projektu dysydentów*, Warszawa: M. Gröll, 1788.
- Uwagi nad projektem prawa kardynalnego przez prześwietną deputacyą o dyssydentach napisanym*, [Warszawa: M. Gröll, 1789].
- Kaufmann F., *Note von dem Herrn Obrist-Lieutenant Kauffmann, königl. Gevollmächtigten aus der Generalsynode c Beantwortet von Christiano Publicola*, [Wrocław, nakł. W.B. Korn], 1783.

- Krótkie na Piśmie świętym i rozumie gruntujące się uwagi, nad powszechnym prawem kościelnym w Węgrowie ułożonym dla ewangelików obojga wyznań w Polsce i Litwie znajdujących się*, [Warszawa: M. Gröll], 1782, s. 3.
- Lettre d'un gentilhomme de province, à un concitoyen, sur les plaintes formées par quelques députés des communautés burgeoises des dissidents contre la noblesse de leur confession, Imprimées et distribuées à Varsovie sur la fin du mois d'Octobre 1785.* [Warszawa: s. typogr., 1785].
- Libellus supplex, Serenissimo ac Potentissimo Stanislao Augusto, Regni Poloniae et Illustrissimis Confoederatae Serenissimae Reipublicae Ordinibus in Solemnibus Comitibus anno 1766 humilime et reverenter exhibitus.* - Pokorna prozba, Najjaśniejszemu Stanisławowi Augustowi Królowi Polskiemu i Przecieżnym Najjaśniejszemu zkonfederowanej Rzeczypospolitej Stanom na seymie roku 1766 zaniesiona, [S.l.: s. typogr., 1766].
- List obywatela Rzeczypospolitej do swego sąsiada względem zaszyłych zażaleń od niektórych deputowanych zgromadzeń mieyskich wyznania augszpurskiego przeciwko szlachcie swojej konfessyi w Warszawie wydrukowanych y rozdanych na końcu mca października 1785*, [S.l.: s. typogr.], 1785.
- Luther M., *Catechismus in einer ausführlichen Auslegung erklärt von einem ehrwürdigen Ministerio zu Lübeck, auf Verlangen der evangelischen Warschauer Gemeinde zum Unterricht der Jugend, welche zum Abendmahl vorbereitet werden soll, abgedruckt.* Warschau: gedruckt in der Königlichen und der Republik privilegierten Gröllischen Buchdruckerei, 1779.
- Muratowicz S., *Relacya Sefera Muratowicza obywatela warszawskiego od Zygmunta III krola Polskiego dla sprawowania rzeczy wyslanego do Persyi w roku 1602*, W Warszawie: w Drukarni J. K. Mci i Rzpłtęy Mitzlerowskiej, [przed 12 XI] 1777.
- Nicolai J., *Antritts-Predigt bey der Evangelischen Gemeinde U. A. C. zu Wilna über das ordentliche Sonntags-Evangelium am 17ten Sonntage nach Trinitatis 1791*, Warschau: M. Gröll, 1792.
- Nicolai J., *Predigt bey feyerlich begangenem Krönungs-Feste Ihro Königlichen Majestät Stanislaus Augustus König von Polen, Grossherzog von Littauen, Reussen, Preussen, Masovien, Samogitien u. s. w. u. s. w. unsers allergnädigsten Königs und Herrn, gehalten über das Evangelium am ersten Sonntage der Adwents 1779 von Pastor beyder Gemeine des ungeänderten Augsburgischen Glaubens-Bekentnisses in Wilna*, Warschau: gedruckt in der königlichen und der Republik privilegirten Gröllischen Buchdruckerey, 1780.
- Opisanie krotkie niektorych interessow wewnętrznych Rzeczypospolitej Polskiej w roku 1762 traktowanych*, Warszawa: W. Mitzler de Kolof, 1764.
- Ordnung der kirchlichen Oekonomie der evangelischen Gemeinde U. A. C. zu Warschau 1793*, Warschau: Gedruckt bey Michael Gröll, [post 25 IV 1793].
- Pable F., *Wýwody i obrona prawdziwey religii według katolickich autorów przeciwko atheuszom, deistom, mędrkom, libertynom, Żydom, poganom, bałwochwalcom, niedowiar-*

- kom jako też luteranom, kalwinistom, socynianom i wszystkim innym odszczepieńcom*, W Warszawie w drukarni Koll. Soc. Jesu 1773.
- Prawo powszechne duchowne oboiey konfessyi ewangelickiey dyssydentow w Polsce*, Warszawa: P. Dufour, 1781.
- Ringeltaube G., *Rede bey Legung des Grundsteins zu der ersten Evangelischen Kirche in Warschau, den 4. May 1778 gehalten*, Warschau: M. Gröll, Dresden: bey ebendemselben, [1778].
- Ringeltaube G., *Die Christen der eigentliche Tempel Gottes. Einweyhungs-Predigt der neuen evangelischen Kirche zu Warschau U. A. C. ara Sonntage nach Weinachten im Jahr Christi 1781 den 30 December gehalten von Gotlieb Ringeltaube Senior vom geistlichen Stande in Kleinpolen und Masuren, Consistorialrath und Pastor zu Warschau. Auf Verlangen zum Andenken in den Druck gegeben*, Warschau; gedruckt mit Gröllischen Schriften, 1782.
- Ringeltaube G., *Predigt am Fest Mariä Reinigung bey der Allerhöchst anbefohlenen Publikation der Aussöhnung der Evangelischen Gemeine U. A. C. zu Warschau*, [Warschau]: P. Dufour [po 2 II 1783].
- Sacrae Regiae Majestatis Borussiae Declaratio Reipublicae Polonorum confoederatae exhibita a legato plenipotentiario Benoit in comitiis Regni 1766 habitis. - Deklaracja króla pruskiego przez ministra jego pełnomocnego de Benoit do zkonfederowaney Rzplitey Polskiej na seymie 1766 zaniesiona*, [S.l.: s.typogr.,] 1766.
- Scheidemantel H. G., *Entwurf zum allgemeinen Kirchen-Recht Beyder Evangelischen Confessionen in Pohlen und Litthauen, die Kirchen-Verfassung, gute Ordnung und Policy betreffend*, [S.l.: s. typogr.], 1780.
- Scheidemantel J., *Heilige Rede am verordneten Dankfeste wegen der wunderbaren Errettung Sr. Majestät des Königs von Polen gehalten im evangelischen Betthause zu Warschau am 24. Trinit. Sonntag den 10. Nov. 1771*, Warschau: W. Mitzler de Kolof, [1771].
- Scheidemantel H. G., *Proiekt do praw kościelnych oboiey Konfessyi Dissidentskiey Ewangeli, Wschów: Druk. J.K.M. uprzyw. Heboldowska*, 1780.
- Schmid C. H., *Kazanie z okoliczności powroconych mieszczanom praw, swobod i wolności w Polsce powiedziane w kościele warszawskim dyssydentskim*, Warszawa, M. Gröll, [1791].
- Sokołowski S., *Peregrinus sive laesae virtutis quaerela, Varsaviae*: W. Mitzler de Kolof, 1759.
- Leges Instituti Litterarii Varsaviensis coepti anno MDCCLVI mense Ianuario*, Warszawa: W. Mitzler, 1756.
- Trauerrede zum rühmlichen Andenken der in Gott seelig verschiedenen weiland Frau Johanna Sophia geb. Schüller des S. T. Herrn Michael Gröll Königl. Poln. und Churfürstl. Sächsischen Hof-Commisarii und Hof-Buchhändlers zu Warschau herzlich lieb gewesenenen Eheliebste, welche auf dem Kirchhofe des evangelischen Gemeine auf der Lesche am Tage ihres Begräbnisses den 28. Aprilis 1776 von einer zahlreichen Ver-*

sammlung ist gehalten worden. Als ein Ehrendenkmal vom ihren hinterlassene Mann zum Druck befördert, Warschau [i.e. Drezno?], 1776.

Urządzenia kościelne dla dyssydentow oboiey konfessyi przez stany seymuiące d. 21 miesiąca maia 1792 roku approbowane. - Kirchliche Einrichtung für die Dissidenten beyder Confessionen in Pohlen genehmigt von den Ständen des Reichtags den 21 Maj 1792, Warschau: M. Gröll, [1792].

Usprawiedliwienie dyssydentów mieszczan i rolników w Królestwie Polskim, i w Wielkim Xięstwie Litewskim zasiadłych przeciwko stanowi szlacheckiemu i duchownemu dyssydenckiemu, synody konsystorze i seniory, to jest zwierzchność duchowną dyssydentską składającemu, i pod hasłem zwierzchności duchowney, stan mieyski i rolników dyssydentów uciemiężającemu Nayiaśnieyszy Rzeczypospolitey stanom na sejm roku 1788 zgromadzonym podane, [Warszawa: M. Gröll], 1788.

Ustawy synodu generalnego w zebraniu trzech prowincyi Krolestwa Polskiego oboysa wyznania ewangelickiego przez delegatów w Węgrowie dnia 28 miesiąca sierpnia zaczętego, a dnia 8 miesiąca września roku 1780 zalimitowanego, Warszawa: P. Dufour, [po 27 IX 1782].

Von der Kirchenverwaltung der Evangelischen Gemeine Augspurgischer Confession in Warschau von 1778 bis 1782, Warschau: gedruckt in der Königlichen und der Republik privilegirten Groellischen Buchdruckerey, 1783.

Żałuski J. A., *Rozmowy dwóch kawalerow katolika z dysydentem o piśmie, które wyszło z napisem Wykład praw dysydenckich wiernie spisane*, [Kraków?: Drukarnia Akademii Krakowskiej?, 1767].

Opracowania

Bibliografia polska, oprac. K. Estreicher, S. Estreicher, t. XII–XXXVI, Kraków 1891–2014.

Buchwald-Pelcowa P., *Drukowi winniśmy oświecenie naszego wieku... Rola książki w drodze ku Oświeceniu*, Warszawa 2003.

Buchwald-Pelcowa P., *Cenzura w dawnej Polsce. Między prasą drukarską a stosem*, Warszawa 1997.

Chojnacki W., *Bibliografia polskich druków ewangelickich ziem zachodnich i północnych 1530–1939*, Warszawa 1966.

Chojnacki W., *Z dziejów drukarstwa polskiego w Królewcu*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1997, nr 3, s. 21–38.

Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. T. 3 cz. 1, *Wielkopolska*, oprac. A. Kaweczka-Gryczowa, K. Korotajowa, J. Sójka, Wrocław 1997.

Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. T. 3, cz. 2, *Mazowsze z Podlasiem*, red. K. Korotajowa, J. Krauze-Karpińska, Warszawa 2001.

Filipczak W., *Protestanci w Rzeczypospolitej 1777–1786. Między unią sielecką a konfliktami (zarys problematyki)*, „Studia Historyczne” 2019, t. 62, z. 1, s. 77–100.

- Gastpary W., *Traktat warszawski 1767/68*, „Rocznik Teologiczny” 1968, t. 10, s. 65–106
- Klimowicz M., *Mitzler de Kolof – redaktor i wydawca*, [w:] *Prekursorzy Oświecenia*, red. M. Klimowicz, Wrocław 1953.
- Konopczyński W., *Goltz August Stanisław*, PSB, t. VIII, Wrocław – Kraków – Warszawa 1959–1960, s. 232–234.
- Krauze-Karpińska J., *Warszawska drukarnia księży misjonarzy 1780–1796. Monografia bibliograficzna*, Warszawa 2020.
- Kozłowski J., *Szkice o dziejach Biblioteki Żaluskich*, Wrocław 1986.
- Kraśiński W., *Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce*, t. 2, Warszawa 1905.
- Kriegseisen W., *Dysydenci i dyzunicy w Rzeczypospolitej epoki stanisławowskiej*, [w:] *Stanisław August i jego Rzeczypospolita. Dramat państwa, odrodzenie narodu*, red. A. Sołtys, Z. Zielińska, Warszawa 2011.
- Kriegseisen W., *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1696–1763). Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*, Warszawa 1996.
- Kriegseisen W., *Początki, czyli ewangelicy warszawscy w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Ewangelicy w dziejach Warszawy. Materiały z sesji naukowej. Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, 13 czerwca 2008*, red. J. Gardawski, A. Wołodko, Warszawa 2008, s. 9–21.
- Kriegseisen W., *Zbór kalwiński w Sielcu koło Staszowa „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”* 1990, t. 35, s. 157–178.
- Książka polska w ogłoszeniach prasowych XVIII wieku. Źródła*, t. 1, „Gazeta Warszawska” 1774–1785, cz. 2, oprac. S. Grzeszczuk, D. Hombek, red. Z. Goliński, Wrocław 1992.
- Książka polska w ogłoszeniach prasowych XVIII wieku. Źródła*, t. 6, *Czasopisma i efemeryczne gazety warszawskie 1753–1794*, oprac. D. Hombek, Kraków 2016.
- Kuc-Czerep M., *Niemieckojęzyczni mieszkańcy Warszawy. Droga do obywatelstwa w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2021.
- Kurkowski J., *Warszawskie czasopisma uczone doby Augusta III*, Warszawa 1994.
- Małek J., *Kalwini polscy i litewscy w Królewcu na początku XVIII wieku* [w:] J. Małek, *Opera selecta*, t. IV, *Reformacja i protestantyzm w Polsce i Prusach (XVI–XX w.)*, Toruń 2012, s. 405–423.
- Marszał T., *Mniejszość niemiecka w Polsce Środkowej. Geneza, rozmieszczenie i struktura od końca XVIII w. do II wojny światowej*, Łódź 2020.
- Mendykowa A., *Książka polska we Wrocławiu w XVIII wieku*, Wrocław 1975.
- Rejestr warszawskiej ludności wyznania ewangelicko-augsburskiego z 1791 roku*, oprac. M. Kubaś, Warszawa 1996.
- Michalski J., *Sprawa dysydencka a zagadnienia gospodarcze w opinii publicznej w pierwszych latach panowania Stanisława Augusta*, „Przegląd Historyczny” 1949, t. 40, s. 156–163.
- Mieczkowska H., *„...nakładem lub czcionkami Michała Grela”*. *Druki ewangelickie w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie* [w:] *Ewangelicy w dziejach War-*

- szawy. *Materiały z sesji naukowej w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie 13 czerwca 2008*, red. J. Gardawski, A. Wołodko, Warszawa 2008, s. 69–92.
- Nast. W., *Ringeltaube Gottlieb*, PSB, t. XXXI, Wrocław 1989, s. 300.
- Rostworowski E., *Religijność i polityka wyznaniowa Stanisława Augusta*, [w:] *Życie kulturalne i religijność w czasach Stanisława Augusta Poniatowskiego*, red. M. Drozdowski, Warszawa 1991, s. 11–24.
- Rudnicka J., *Bibliografia katalogów księgarskich wydanych w Polsce do końca wieku XVIII*, Warszawa 1975.
- Sekulski J., *Bibliografia druków elbląskich 1558–1772*, Warszawa 1988.
- Skrzypczak A., *Drukarnstwo i księgarstwo staromiejskie na przełomie XVIII i XIX stulecia* [w:] *Książka na Starym Mieście na przełomie XVIII i XIX wieku*, red. J. Jęsko, J. Myszkowska, Warszawa 2003, s. 17–37.
- Smoleński W., *Mieszczaństwo warszawskie w końcu wieku XVIII*, Warszawa 1976.
- Staszewski J., *August III Sas*, Wrocław 2010.
- Szturc J., *Ewangelicy w Polsce. Słownik biograficzny XVI–XX wieku*, Bielsko-Biała 1998.
- Szczepaniec J., *Drukarnia Wolna Jana Potockiego w Warszawie 1788–1792*, Wrocław 1998.
- Szczepaniec J., *Rola drukarstwa w życiu literackim polskiego Oświecenia*, [w:] *Problemy literatury polskiej okresu Oświecenia*, red. Z. Goliński, Wrocław 1973.
- Szymańska-Jasińska M., *Uzupełnienie do „Bibliografii polskich druków ewangelickich Ziem Zachodnich i Północnych 1530–1939”*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1997, nr 2, s. 271–285.
- Szymańska K., *Drukarnie Presserów w Lesznie w XVIII wieku*, Leszno 2008.
- Szczepaniec J., *Warszawskie drukarnie mieszczańskie w dobie oświecenia*, w: *Warszawscy drukarze – wydawcy – księgarze*, Warszawa 1995, s. 7–27.

Netografia

- Katalog Biblioteki Instytutu Badań Literackich PAN, [online] <http://195.187.71.10/ipac20/ipac.jsp?profile> [dostęp 17.05.2024].

